
УДК 811.161.2'367

Людмила Шитик

м. Черкаси

ЧАСТКОВО ФРАЗЕОЛОГІЗОВАНІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ ПІДРЯДНО-СУРЯДНОГО ТИПУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Статтю присвячено дослідженню структурно-семантичних особливостей частково фразеологізованих складних речень підрядно-сурядного типу в українській мові. Обґрунтовано засади їх виокремлення в межах підрядно-сурядних складних речень, уточнено обсяг фразеопобудов, визначено їхні кваліфікаційні характеристики, з'ясовано функційний статус засобів зв'язку предикативних частин.

Ключові слова: частково фразеологізовані речення, фразеосхеми, синкретизм, перехідність, підрядно-сурядні складні речення.

У мові чимало синтаксичних конструкцій, яким властива тісна злитість компонентів. Їх кваліфікують як фразеологізовані речення [7: 123; 23: 3; 24: 178; 25: 356], синтаксичні фразеологізми [3: 3], речення з фразеологізованою першою частиною [1: 504], конструкції фразеологізованої структури [5: 8; 10: 53], речення з фразеологізованою схемою будови [11: 100], фразеологічно пов'язані одиниці [19: 217], фразеологізовані речення як один із типів нечленованих речень [14: 2; 15: 198] тощо. Характерними особливостями таких синтаксичних структур вважають стислість, семантичну цілісність, конденсованість змісту, поєднану з невеликим обсягом конструкції, стійкість фразеологічної одиниці загалом, а також її першої частини, відтворюваність моделі в мовленні з довільним лексичним наповненням, синтаксико-фразеологічний зв'язок, стабільне розташування компонентів, образність, експресивність та ін. [23: 3].

© Л.В. ШИТИК, 2013

Фразеологізовані речення тлумачать як «синтаксично пов'язані структури, значення яких не впливають безпосередньо зі значень компонентів, а мотивовані структурною схемою загалом» [6: 687]. Фразеологізовані конструкції — це перехідні, синкретичні утворення, що перебувають на периферії синтаксису літературної мови й поєднують ознаки синтаксичного і фразеологічного рівнів [23: 6]. Синкретизм фразеологізованих речень логічно трактувати як міжрівневий, чи між'ярусний (на противагу міжранговій перехідності, для якої характерний синтез в одному мовному явищі диференційних ознак одиниць вищого й нижчого рангів).

Фразеопобудови являють собою синтаксико-фразеологічні утворення, що відрізняються від синтаксично вільних конструкцій і лексичних фразеологізмів. На лексичному рівні фразеологізми кваліфікують як стійкі словосполучення чи висловлення, компоненти яких семантично пов'язані й постійно відтворювані в мовленні. На відміну від подібних за формою синтаксичних структур (словосполучень або речень), фразеологізми не з'являються в процесі мовлення відповідно до загальних граматичних і значенневих закономірностей поєднання слів, а відтворюються як фіксовані конструкції з властивим їм лексичним складом та значенням [27: 226].

Основним критерієм розрізнення фразеологізмів та нефразеологічних одиниць є повне чи часткове семантичне перетворення їхнього компонентного складу. Типологічними ознаками фразеологізмів вважають семантичну цілісність (ідіоматичність), відтворюваність у комунікативних процесах, еквівалентність слову, розчленовану (надслівну) будову, культурну маркованість, образність та експресивність тощо [22: 641; 27: 227–228; 29: 203; 8: 6–14].

Фразеологізація синтаксичних одиниць спричинена дією в мові загальної тенденції до закріплення для загального використання готових синтаксичних побудов (зворотів), що найпридатніші для вираження життєво важливих понять. Характерною особливістю цього явища на синтаксичному рівні є те, що фразеологізація охоплює не слова, а схему речення. На відміну від лексичних фразеологізмів, у фразеологізованих реченнях немає лексичної «нерухомості», «закам'янілості», їм властива фіксована й незмінна схема побудови, що передбачає обов'язковий порядок слів, наявність чітко визначених, дуже обмежених у варіюванні граматичних форм [14: 6]. Фразеопобудови становлять особливий тип речень, що містять сталу й змінну частини, характеризуються ідіоматичним зв'язком компонентів, послабленням або втратою на сучасному етапі розвитку мови синтаксичних зв'язків і прямих лексичних значень слів, фіксованою послідовністю компонентів тощо [25: 356; 3: 19].

За будовою фразеологізовані конструкції співвідносні переважно з простим реченням, однак у системі складного речення також наявні численні випадки реалізації фразеопобудов, що охоплюють майже всі різновиди складних конструкцій — складносурядні, складнопідрядні та без-

сполучникові речення. А. П. Загнітко кваліфікує моделі таких речень як невільні, або зв'язані, зауважуючи, що в сучасній українській мові функціують складні речення, побудовані за значно складнішими схемами, що зумовлено входженням до їхньої структури інших лексичних компонентів, які спричиняють тісніший зв'язок предикативних частин [9: 331].

Серед складних фразеологізованих речень, яким властивий міжрівневий синкретизм, виокремлюємо конструкції, що є ніби «двічі синкретичними»: для них характерні ознаки фразеологічного й синтаксичного ярусів, а також їм властивий внутрішньоранговий синкретизм — вони синтезують ознаки різних типів складних речень — складносурядних і складнопідрядних. Дослідження таких синтаксикофразеологічних одиниць вважаємо актуальним з огляду на потребу з'ясування їхнього статусу в системі складного речення.

Мета статті — теоретично обґрунтувати критерії виокремлення в межах підрядно-сурядних складних речень частково фразеологізованих конструкцій, установити їхні структурно-семантичні особливості.

Наукова новизна пропонованого дослідження полягає в спробі переосмислити традиційні погляди на специфіку деяких складних речень усталеної структури, обґрунтувати їхній статус як частково фразеологізованих підрядно-сурядних речень.

Протягом кількох останніх десятиріч у лінгвістиці виконано низку вагомих наукових досліджень, що презентували різні підходи до вивчення фразеосхем складного речення. Найповніше й системно фразеологізовані конструкції проаналізовані на матеріалі російської мови [7; 19–21; 23 та ін.], досліджували їх також на матеріалі татарської [10] та чеської мов [18].

В україністиці питання фразеоконструкцій порушували у зв'язку з вивченням ступенів фразеологізації речень [14], з'ясуванням особливостей будови та лексичного наповнення фразеосхем складнопідрядних речень в усному мовленні [11], дослідженням структури темпоральних речень в українських народних казках [32], описом фразеологічних утворень у структурі складного речення діалогічного мовлення [33], характеристикою структури й семантики складних фразеологізованих речень моделі *не встиг — як* [15] тощо.

Виокремлення підрядно-сурядних конструкцій і кваліфікацію їх як частково фразеологізованих складних речень мотивуємо специфікою цих синтаксичних одиниць, багатоаспектністю інтерпретацій їхнього функційного статусу: як контаміновані одиниці з підрядністю й сурядністю [13: 262–265], взаємопідрядні часові [16: 417; 30: 120–121], взаємопідпорядковані речення [28: 111], фразеологічно пов'язані [7: 123–125], речення із суплементними частинами [17: 183–184] тощо. Частково фразеологізованими підрядно-сурядними складними реченнями вважаємо конструкції, побудовані за моделями: *не встиг — як (а, аж, коли), не пройшло й — як (а, аж, коли), не минуло — як (а, аж, коли), лише (тільки, тільки-но, лиш тільки) — як (аж, коли, і), щойно —*

як (*аж, а, коли, і*), *ледве (ледь)* — як (*аж, коли, і*), *не схаменувся* — як (*аж, коли*), *ще не* — як (*а, аж, коли*), *варто (варто лише, варто тільки)* — як (*і*), *досить (досить лише, досить тільки)* — як (*і*) та ін. Від типових складнопідрядних речень ці конструкції відрізняються такими характерними ознаками: відсутністю чіткого протиставлення головної та підрядної частин, ускладненням суб'єктивно-оцінного характеру конструкції, неможливістю заміни підрядного сполучника сурядним [15: 200]. Ми не погоджуємося з останньою ознакою, тому що, по-перше, **як** кваліфікуємо як підрядно-сурядний сполучник, а по-друге, вважаємо, що для більшості фразеологізованих речень характерна варіативність сполучного засобу постпозитивної предикативної частини. На цій підставі обмежуємо ступінь фразеологізації підрядно-сурядних речень вказівкою на його частковий вияв, що зумовлено варіативністю другого компонента сполучного засобу — **як, коли, а, аж, і**, рідше — нульовий варіант.

Невизначеність статусу аналізованих конструкцій спричинена почасти й неусталеністю поглядів на природу та функції сполучних засобів (чи фразеологізованого ядра) цих речень. Їх кваліфікують як повнозначні слова в ролі сполучників [17: 183], поєднання сполучного слова **не встиг**, сполучення **ще (іще) не** зі сполучником **як** [4: 15], двокомпонентні сполучникові фразеологічні сполучення [7: 124], фразеосполучникові скрепи [31: 176], сполучниково-фразеологічні єдності [15: 200] та ін.

Засоби зв'язку, ужиті в частково фразеологізованих складних підрядно-сурядних реченнях, неоднорідні. Вони об'єднані у два основні структурні типи:

1. Фразеосполучникові підрядно-сурядні пари: *лише (лиш, лишень)* — як (*аж, коли, і*), *щойно* — як (*аж, коли, і*), *ледве (ледь)* — як (*аж, коли, і*), *тільки-но* — як (*і, аж*), *тільки що* — як (*і*), *тільки* — як (*аж, коли, і*) та ін. Погоджуємося з думкою О. Є. Вержбицького, що сполучники **коли, як** постають у подвійній функції: у функції сполучників підрядних часових речень та у функції сурядних сполучників раптовості й несподіваності, причому в останньому випадку вони не позбавлені часового семантичного відтінку, бо раптовість та несподіваність — також і часові категорії. А тому іноді й можливі вагання у визначенні характеру цих конструкцій або навіть взаємоперехід [13: 251]. Визнає сурядність сполучника **коли**, що передає значення раптовості дії, і Б. М. Кулик, кваліфікуючи речення на зразок *Вчора вийшов мій на село, вже сонце сідало, коли скаче щось верхи* (М. Коцюбинський) як складносурядне [12: 186]. **Аж** доцільно кваліфікувати як аналог сполучника, чи частку-сполучник, що функціює в ролі підрядного наслідкового, часового, міри і ступеня вияву ознаки, сурядного протиставного та сурядного раптовості, несподіваності. У Великому тлумачному словнику сучасної української літературної мови зафіксоване четверте значення сполучника **аж** — «Уживається для вираження несподіваності дії; як ось, коли

раптом» [2: 9]. Отже, значення раптовості, необхідності можна вважати відтінком невластиве-єднального нарівні зі значенням часової послідовності та власне-єднальним значенням одночасності.

2. Фразеосполучнослівно-сполучникові пари: *не встиг (не вспів) — як (а, аж, коли), не пройшло й — як (а, аж, коли), не минуло й — як (а, аж, коли), не схаменувся — як (аж, коли), не зогледівся — як, незчувся — як, ще не — як (а, аж, коли), варто (варто лише, варто тільки) — як (і), досить (досить лише, досить тільки) — як (і), уже — як (коли, та)* тощо. На нашу думку, цей термін найадекватніше відображає специфіку таких засобів зв'язку, їхню семантичну цілісність та аналітизм.

Другий компонент деяких фразеосполучникових підрядно-сурядних та фразеосполучнослівно-сполучникових пар може бути лексично не виражений, що, однак, не слугує підставою для вилучення таких конструкцій із розряду частково фразеологізованих складних підрядно-сурядних речень. Зазвичай вони являють собою варіанти конструкцій зі сполучником *як*, що є вихідною парадигмою.

Залежно від особливостей семантики та ступеня фразеологізації частково фразеологізовані підрядно-сурядні речення об'єднуються в три різновиди. Умовою формування фразеологічної семантики дослідники переважно вважають прагнення виразніше номінувати те, що вже названо в мові. Закріплення цієї семантики за конкретною формою вираження відбувається внаслідок дії таких чинників: а) багаторазового використання структури в подібних ситуаціях із подальшою стабілізацією її структуроутворювальних елементів; б) втрати безпосереднього зв'язку з одиничною подією, набуття узагальнювального характеру. Усе це й сприяє перетворенню такої моделі в узвичаєну і — як наслідок — упізнавану стандартизовану форму вираження цієї семантики [21: 54–55].

Загальною для складних фразеологізованих речень є «заданість схеми побудови — фіксованої та незмінної, обмеженої у варіюванні граматичними формами» та наявність структурного ядра — мінімальної, порівняно стійкої конструктивної основи речення. Перша частина таких речень має характер формули, її лексичний склад не вільний, обов'язковими компонентами слугують визначені слова, видозміни можливі лише почасти. Друга частина не має обмежень у своєму лексичному наповненні [15: 200].

Перший різновид частково фразеологізованих складних підрядно-сурядних речень становлять темпоральні конструкції, побудовані за фразеосхемами: *лише (лиш, лишень) — як (аж, коли, і), щойно — як (аж, коли, і), ледве — як (аж, коли, і), тільки-но — як (коли, аж, і), тільки що — як (аж, коли, і), тільки (й) — як (аж, коли, і), тільки ось — як (аж, коли, і), лиш тільки — як (і), уже (й) — як (аж, коли, і)*. Предикативні одиниці поєднані так, що в них формально визначене близьке слідування одного факту за іншим у першій частині й раптове слідування тих же фактів один за одним у другій [16: 467]. Дія препозитивної частини передує дії постпозитивної, друга дія настає або відразу ж після першої, або вони

частково збігаються: «перша лише почала здійснюватися, як друга вже здійснилася; у першій частині вказано на дію, яка повинна здійснитися, але цьому завадила вже здійснена дія другої частини» [4: 16], напр.: *...щойно я перевернувся на другий бік, як почав дзеленчати телефон* (Л. Кононович). *Тільки якийсь провіток, тільки краєчок грошей або шматочок удачі майне здалеку, як одразу купа завад...* (Л. Романчук). *І тільки ось хотів дати драла, аж ось Дідона за чуба хвать* (І. Котляревський). *Назавтра Северина лиш тільки збралася йти догори по сні, ... як на подвір'ї несподівано став посильний із сільради Василь Полотнюк* (М. Матіос).

Зарахування до першого різновиду складних речень, побудованих за моделлю *уже (й) — як (коли, аж, і, та, а)*, мотивуємо спільністю семантики: дія препозитивної частини лише почала реалізовуватися, як відбулася друга дія, напр.: *...(Стьопка) вже був ступив крок до дірки в огорожі, як побачив Марусю...* (Люко Дашвар). *Дівча губку закусило, кивнуло і вже ступило крок, та Ліда раптом почервоніла до скронь, відштовхнула няньку* (Люко Дашвар). *Уже і кулака над головою заніс, а тут Юрко у кімнату, до батька рученята простягнув* (Люко Дашвар). *Льошка вже й дитячу залізну дорогу імпортну на горищі сховав, аж Орисі зовсім зле стало* (Люко Дашвар). *Пролетів кілька сходинок, уже вчепився в ручку дверей, коли перед ним виріс суворий мужик років сорока у формі захисного кольору...* (Люко Дашвар).

Речення, побудовані за такими фразеосхемами, зазвичай мають виразний відтінок раптовості, несподіваності, якщо в другій частині вжито компонент *як, коли, аж*. Загальна семантична характеристика цих конструкцій така: «момент закінчення дії першого речення максимально точно збігається з початком раптової, несподіваної чи швидко наступної дії другого речення» [13: 264], напр.: *А лиш тільки вставала з-за роботи, як син схоплювався на ноги й починав драгуватися* (М. Матіос). *Ледь вийшли на город, як баба зупиняється, нагледівши бур'янину, висмикує її і складає в снопок на ліву руку* (Л. Голота). *Тільки що вона заснула, аж їй сниться, що вона йде з Лавріном зеленим Бієвським гаєм* (І. Нечуй-Левицький). *Тільки-но в'їхали до Мурзинського лісу, аж тут на загін Дерези налетіли «будьонівці» ...* (В. Шкляр). *Маркіянові ледве минуло п'ятнадцять, коли мама відрядила його, молодшого сина, з родини вчитися «до міста»* (Л. Романчук).

Замість додаткового значення раптовості, несподіваності фразеологізовані конструкції можуть мати й протиставну семантику за умови, що друга частина приєднана протиставним сполучником *а*, напр.: *Тільки що отак розгомонялись, а тут, дивись, і старий через тин гукне* (Панас Мирний). *Начебто щойно познайомився, уперше зустрів — а вже й друзі довіку* (Л. Романчук). Якщо компонентом парного сполучного засобу є сурядний сполучник *і*, то, крім часового значення, наявний ще й відтінок наслідку, напр.: *Тільки мовиш слово — і вода умить здригає* (М. Нагнибіда). *Щойно вернулися з фіордів, і раптом таке* (В. Шкляр).

Речення з невираженим другим компонентом фразеосхеми можна вважати варіантом конструкції із матеріально вираженим сполучником, якщо лексико-граматичне наповнення другої предикативної частини демонструє наявність відтінку раптовості, несподіваності, що зазвичай підкріплене пунктуаційним знаком тире, напр.: *Тільки подумала — тук-тук у двері* (Люко Дашвар). (Т.: *Тільки подумала — як тук-тук у двері*). *Щойно перші ознаки давалися взнаки — він біг до неї* (Л. Романчук) (Т.: *Щойно перші ознаки давалися взнаки — як він біг до неї*).

Другий різновид частково фразеологізованих підрядно-сурядних речень — це конструкції, побудовані за фразеосхемами *не встиг — як* (*а, аж, коли*), *не пройшло й — як* (*а, аж, коли*), *не минуло — як* (*а, аж, коли*), *не схаменувся — як* (*аж, коли*), *не зогледівся* (*не зоглядівся*) — *як, незчувся — як, ще не — як* (*а, аж, коли*), *не — як*. Подібно до попереднього структурного типу, вони мають темпоральне значення, що ускладнене іншими відтінками, і містять у фразеосхемі частку **не**. Часове значення першого структурного компонента, у якому немає сполучника часу, створюють дієслова певної семантики разом із часткою **не**, що набуває тут підсилювального значення [13: 265]. Об'єднані в одну групу, такі речення становлять структурно й семантично неоднорідний тип, що засвідчує насамперед різний рівень фразеологізації. Л.М. Салміна зауважує, що суть початкового етапу ідіоматизації полягає в десемантизації частки **не**: закріпившись у статусі компонента фразеомоделі, вона втрачає сему заперечення. Аналогічні конструкції російської мови дослідниця розташовує на шкалі фразеологізації так: *не успел — как* (найбільш фразеологізована одиниця), *не прошло — как, не — как* (проміжні утворення), *еще не — как* (властивий найнижчий ступінь ідіоматизації) [20: 55].

В українській мові основним варіантом є фразеопобудова з дієсловом **не встиг** та інфінітивом, конструкції з іншими заперечними дієсловами можуть бути замінені сполученням «*не встиг + інфінітив*», напр.: *Ворон ще не встиг ні сховатися, ні показатися їм на очі, як вони вже кинули батька на лаву, дістали шомполи...* (В. Шкляр). *Митник і не зогледівся, як зігнувся над отією заповітною кишенькою...* (Л. Романчук) → *Митник не встиг і зогледітися, як зігнувся над отією заповітною кишенькою...* Хоч дієслово *встигнути* пропущено, однак потреба в ньому, як бачимо, відчутна.

У сполученні з дієсловами швидкої дії частка **не** зберігає заперечне значення. Як уважає О. Є. Вержбицький, дієслова *незчувся, не стямився* можуть уживатися і з об'єктом, тому речення з ними — проміжні між часовими й додатково-з'ясувальними [13: 249], отже, у таких реченнях наявний ще й об'єктний відтінок, напр.: *Сама незчулася, як втяглася в небезпечну, але до біса цікаву гру з лейтенантом* (Л. Голота). *Я й не стямилась, як кинулась тікати* (І. Нечуй-Левицький).

Частково фразеологізованим складним підрядно-сурядним реченням із фразеосхемою *не встиг — як* властиве специфічне лексико-граматичне наповнення: «у тій частині, яка виступає в препозиції всієї

складної синтаксичної побудови, завжди наявна форма минулого або зрідка майбутнього часу дієслова *встигнути* із заперечною часткою *не*» [15: 200]. Основна дія чи стан виражені інфінітивом, який разом із граматичною формою *не встигнути* становить «своєрідну єдність, що зосереджує в собі певну предикативність першої частини складного речення і комунікативні функції компонента складного сполучника» [Там само: 201]. Напр.: *Не встигнеш сісти до столу, як лізе туди ж таки слуга* (З. Тулуб). *Не встигла Валя втішитися.., як пояснення Отто звели нанівець захват від турботи про людину* (Л. Романчук). Зафіксовано речення, у яких компонент *встигнути* має форму теперішнього часу, напр.: *Вибори стають грізною реальністю нашого життя. Не встигаємо одбутти одні, як неухильно насуюються інші* (Л. Костенко).

М.І. Личук розширює семантичне поле складних фразеологізованих речень моделі *не встиг — як*, зауважуючи, що вони виражають дві дії. Перша дія розгортається не повною мірою, а частково, не досягаючи своєї внутрішньої межі. «Заперечне значення модальності ґрунтується на семантиці заперечення частки *не*, а саме дієслово вказує на межу основного змістового дієслова, ступінь закінченості дії» [Там само: 202]. Друга дія відбувається тоді, коли перша ще не закінчена, не досягла своєї межі, причому нерідко друга дія настає несподівано, раптово, інколи вона не мотивована.

На противагу усталеній у синтаксичній традиції думці про єдине значення фразеологізованих речень (дія, яку означає дієслово-інфінітив у першому оточенні, не встигає завершитися, як починається дія, яку означає дієслово в другому оточенні (вона відбувається раніше за першу дію) [19: 559], М. І. Личук констатує два значення таких конструкцій:

1) дія, яку означає дієслово в другому оточенні, відбувається раніше за першу дію, тобто ту, яку означає дієслово-інфінітив у першому оточенні (такі конструкції переважають);

2) дія, виражена дієсловом **не встиг** у формі минулого часу та інфінітивом, хоч за формою й має заперечне значення, відбувається швидше, ніж починається дія, яку виражає дієслово в другому оточенні.

Друге значення, на думку дослідниці, властиве конструкціям, у яких у першому оточенні позицію інфінітива заповнюють дієслова доконаного виду на зразок *покликати, вистрілити, вдарити, охнути, вимовити, увійти, оглянутися* тощо. Таке ж значення репрезентоване й тоді, коли дія, виражена дієсловом у другому оточенні, неможлива без реалізації дії інфінітива в першому оточенні, як-от: *Не встиг вступити до університету, як вибрали членом студради* [15: 202–203].

Часткове значення фразеологізованих речень спрогнозоване й лексичним наповненням предикативної частини, особливостями її синтаксичної будови. Перше значення виразне за умови, що дієслово поєднується з частками **і (й), ще, іще, навіть і**, напр.: *Та ще не встигли сіроми отямитися від такого щастя, як їх уже піджидала смерть* (В. Шкляр).

Мовленнєвим еквівалентом літературної форми *не встигнути* є уснорозмовний варіант *не вспіти*, напр.: **Не вспів** пробігти сажень з десяти, **як** знов наткнувсь на біду (Нар. тв.). *Оце тихо й мирно, любо та мило... гульк! — не вспів і озирнутись, як повернуло на негоду...* (Панас Мирний).

Статус частково фразеологізованих речень засвідчує варіативність сполучного засобу другої предикативної частини: замість **як** можуть функціювати **коли**, **аж**, **а**, напр.: **Не встигли й** кави попиту під акомпанемент *Максових розповідей про перспективи соломи як альтернативного виду енергії, коли у двері постукали* (Люко Дашвар). **Не встигла** *я озирнутись, аж і Палажка Солов'їха стоїть тут коло дверей* (І. Нечуй-Левицький). **Не встигли** *з водієм розібратися, а вже місцевий люд дядька оточив* (Люко Дашвар). Залежно від лексичного наповнення другого компонента фразеосполучникових пар, такі речення, крім часового значення, мають відтінок раптовості й несподіваності (**як**, **коли**, **аж**): раптова чи несподівана дія другої частини завжди відбувається раніше, ніж закінчується дія першої частини, або виконувана дія до свого закінчення переривається несподіваною чи раптовою дією другої частини [13: 266], а також протиставлення (**а**), бо дія другої частини протиставлена дії першої (засобом виразності постають прислівники **ще**, **уже**).

Часто позиція другого компонента фразеосполучникової пари залишається незаповненою, що, однак, не заважає кваліфікувати такі конструкції як похідні від основного варіанта *не встиг — як*, напр.: **Не вспів** *доказати останнього слова, — чує: недалеко, з-за жита, хтось співає* (Панас Мирний). **Не встигла** *мати оглянутись, вже у Марусі і готов обід* (Г. Квітка-Основ'яненко). **Не встигнеш** *озирнутися — сороківка стукне* (Л. Романчук). У вимові відсутність сполучних засобів **як**, **коли**, **аж**, **а** позначена більшою паузою, водночас загальний характер конструкції, її специфічне інтонуювання зберігаються [Там само: 267].

Нам імпонує думка М. І. Личук, що фразеоконструкціям моделі *не встиг — як* властива заперечно-стверджувальна модальність, оскільки форма *не встиг* може мати стверджувальне значення «ледве встиг», що продемонстроване численними випадками функціювання словоформи *встигнути* без заперечної частки, а з компонентами *ледве*, *ледь*, *тільки й*, *тільки-но* [15: 201], напр.: **Ледь устиг** *до дірки у паркані добігти, як пес прокинувся...* (Люко Дашвар). **Тільки й устиг** *до автівки добігти, як під колеса викотився круглий, як гарбуз, дядько років п'ятдесяти* (Люко Дашвар). **Літак мав летіти у Сан-Домінго, тільки-но встиг** *злетіти і упав прямо на житлові будинки* (Л. Костенко). Такі конструкції, очевидно, є проміжними утвореннями між двома різновидами частково фразеологізованих складних речень підрядно-сурядного типу, оскільки вони ґрунтуються на фразеосхемі, що поєднує компоненти обох моделей: *ледь + устиг, тільки й + встиг, тільки-но + встиг* та ін.

Похідна форма парадигми заперечних речень — це конструкції з дієсловами **пройти, минути**, у яких частку **не**, як і з формою *не встиг*, ужито у стверджувальному значенні, тобто вона може створювати з дієсловами стійку єдність і тому наближатися до сполучників *ледве* — як, як тільки [26: 540], напр.: *Проте не минуло й кількох хвилин, як доля сама вивела його в потрібне місце* (Л. Романчук). Від аналізованих конструкцій треба відрізнити складнопідрядні речення з підрядним часу, що побудовані за такою ж схемою, але в яких не перша, а друга частина має темпоральне значення, пор.: *Не минуло й години, відколи? як ви розмірковували про підступність цього біологічного виду...* (Л. Романчук).

Аналізуючи російські конструкції фразеосхеми «*не прошло — как*», Л.М. Салміна зауважує, що результат їхнього багаторазового використання — це перетворення фразеомоделі зі знака конкретної ситуації на знак її ознаки «незвично велика швидкість». «Упізнаваність» моделі вможлиблює її застосування як: 1) аргумента на користь вірогідності того, про що повідомляє мовець (вірогідність викликаної швидкості чи якісної характеристики особи, предмета); 2) способу оцінювання ситуації (позитивно, негативно); 3) засобу створення іронії; 4) засобу створення ефекту несподіваності ситуації для співрозмовника [21: 56–57].

Р. М. Гречишнікова вважає, що на основну канву часових відношень у багатьох випадках накладено додаткову допустову семантику. У конструкціях із «*не успел — как*» специфіка допустової семантики виражена в значенні допустового випередження: «хоч із двох внутрішньо взаємопов'язаних дій не встигла здійснитися перша, відбулася друга, результатом чого стала нереалізація тієї події, дії, яка, згідно з природним перебігом подій у часі, здавалося б, повинна випереджати її» [7: 124]. Напр.: *Ми ще не встигли стати вільними людьми, громадянами, як нас уже перетворили на щось абстрактне й не мисляче — електорат* (Л. Костенко).

Відчутний допустовий відтінок і в реченнях зі фразеосхемою *не про-йшло й — як (а, аж, коли), не минуло — як (а, аж, коли)*, напр.: *Трьох літ не минуло, як Болеслав, що не мав нічого, з лисячою хитрістю зумів з'єднати державу в своїх руках...* (П. Загребельний). *Не минуло й дня з від'їзду Михайла, як вона уже почала виглядати його* (О. Кобилянська). *Хоч не минуло й дня з від'їзду Михайла, а вона уже почала виглядати його*. На думку Р.М. Гречишнікової, у конструкціях зі фразеосполученням «*не прошло — как*» допустові відношення не лише супроводжують часові, що є основними, а ще більшою мірою, ніж у попередньому різновиді, базовані на них. Семантика допустовості набуває часового характеру: хоч часу для реалізації дії наступної частини недостатньо, вона все ж відбулася [Там само: 125].

Можливий іще один варіант аналізованих конструкцій — із пропуском першого повнозначного компонента фразеосполучникової пари. На думку Л. М. Салміної, російські конструкції з фразео-

сполучниковими парами «**не + глагол, как**» посідають проміжне місце між фразеопобудовами «*не успел — как*» і «*не прошло — как*», оскільки їхня препозитивна частина, також не диференційована щодо завершеності / незавершеності, має здатність маркувати часовий проміжок між двома діями або безпосередньо (подібно до конструкцій із «*не прошло — как*»), або опосередковано (як із «*не успел — как*») [23: 46–47] (докладний аналіз див.: [Там само: 47–49]).

Фразеопобудови «*ще (й) не — як*» вирізняються тим, що дія постпозитивної частини відбулася тоді, коли зміст препозитивної частини був потенційним, напр.: *Ще й не стали вагони, як з останньої теплушки спритно зіскочив трохи менший за узбека спритний чоловік...* (І. Ле). *Ще не доїхав до умовленого місця, як побачив трьох верхівців...* (В. Шкляр).

Як і в попередньому підтипі, можливі варіації другого компонента: *як, коли, а*, напр.: *Ще й до Афін не дійшли, а Едуард Гаврилович уже зрозумів: його супутник — саме той, хто потрібен Анюточи!* (Л. Романчук). *Ще вуйко не скінчив, коли я розплакався вголос і перервав його бесіду* (І. Франко). *Не зійшов ти ще й на трибуну, а вже там стояла Клепсида* (Леся Українка).

Отже, у межах конструкцій фразеологізованого типу зароджується своєрідний конфлікт між граматичним каркасом речення і його лексичним наповненням, тобто маємо явище перехідності. На думку М.І. Вихристюк, цей різновид речень вирізняється відношенням зіставлення одночасних дій (причому не встигла виконатися дія першої частини, як реалізується дія другої частини) і характеризується такими ознаками: закріплене розташування частин (тоді як порядок слів у препозитивній частині, за словами Л. М. Салміної [23: 40], не є чітко фіксованим), у препозитивній частині завжди лексично позначена незавершеність дії, а в постпозиції вказано на несподіваність дії; підмет препозитивної частини, розташований між постійним елементом (наприклад *не встиг*) та інфінітивом, має таке ж інтонаційне навантаження, як і *не встиг* та інші сталі словоформи [4: 15]. Якщо ж підмет стоїть перед сполученням «*не встиг + інфінітив*» або взагалі відсутній чи інфінітив перебуває в препозиції, то речення має нижчий ступінь ідіоматизації, напр.: *Обійнятися не встигли — на правому столичному березі як гримне!* (Люко Дашвар). *Гаїна й попрощатися не встигла, як його сіра спина зникла за бузковим кущем в коричневих рогачиках відцвілих грон* (Л. Голота).

У фразеологізованих реченнях підрядно-сурядного типу зі значенням часу ми не вбачаємо взаємопідрядності, про яку зауважували О.М. Пешковський [16: 467–468], І.Г. Чередниченко [30: 120–121], М.І. Вихристюк [4: 15]. Нам імпонує думка О.Є. Вержбицького про те, що в таких конструкціях часовим підрядним реченням є тільки перша частина, а сполучник другої частини, приєднуючи її способом сурядності, маркує раптовість дії, адже на запитання *коли?* відповідає лише перша частина, а друга не може бути відповіддю на аналогічне запитання [13: 263].

До **третього структурного різновиду** частково фразеологізованих підрядно-сурядних речень належать конструкції зі значенням зумовленості, побудовані за фразеосхемами *варто* (*варто лише, варто тільки*) — як (*i*), *досить* (*досить лише, досить тільки*) — як (*i*). І.Г. Чередниченко кваліфікує їх як взаємопідрядні передумовно-наслідкові речення, мотивуючи це тим, що зміст першого, попереднього часткового речення стосується змісту другого, наступного, як передумова до спричиненого ним негайного наслідку [30: 121].

Як складні речення проміжного типу з елементами підрядності й сурядності номінує конструкції *варт, доволі, досить* — *i*, як Б.М. Кулик, з огляду на їхню умовно-наслідкову семантику. Перша частина таких речень, являючи собою безособову конструкцію з головним членом, вираженим безособово-предикативним словом у сполученні з інфінітивом, означає таку умову, поява якої відразу ж породжує певний наслідок, виражений у другій частині. **Як**, на думку вченого, функціює в ролі сурядного сполучника *i* [12: 187].

О. Є. Вержбицький аналізує такі синтаксичні одиниці серед складних конструкцій із підрядним умовним, утворених контамінацією різних типів складних речень. Він вважає, що у формі сполучника підрядного умовного речення, яке стоїть завжди на першому місці, уживаються синонімічні слова *досить, варт(о), доволі*, поєднані з інфінітивом, а в другій частині їм відповідають сполучники **як, і, щоб**, які й надають реченням різних семантичних відтінків. Проте ці сполучники мають і спільне в семантиці: в усіх варіантах вони маркують результат виконання дії першої частини [13: 302].

Як складні речення фразеологізованої структури із семантикою зумовленості трактує російські конструкції *достаточно* — *чтобы, недостаточно* — *чтобы, стоило* — *чтобы* (*как, и*) та ін. Л. М. Салміна [23: 72–85, 90–91].

Залежно від лексичного наповнення другої частини фразеосполучникової пари можливі три варіанти цих конструкцій. Загальне значення першого варіанта із сурядним сполучником раптовості **як** таке: «відразу ж після здійснення умови, зазначеної в першому реченні, настає значний своїм розміром результат, зафіксований у другому реченні» [13: 302], напр.: *Відтак досить було заплющитися, як перед очима поставали друковані чи писані сторінки...* (В. Шевчук); *Варто Валі прокинутися і зайти у ванну, як щохвили лунає тихий стукіт у двері* (Л. Романчук). *Варто було лишень махнути їм із автобусного вікна, як легенький сум прощання згасав, і вона починала жити своїм окремишим життям...* (Л. Голота). Частково фразеологізованими підрядно-сурядними реченнями, на нашу думку, є лише ті конструкції, де в першій частині поширювальним компонентом слів *достатньо, досить, варто* постає інфінітив, тобто вони мають таку структурну схему: «*досить (достатньо, варто) + інфінітив + як*».

Другий варіант — з єднальним сполучником **і** в другій частині, що надає висновкового значення й водночас свідчить про тісний зв'язок

між умовою та результатом, — має дещо іншу семантику: за умови «здійснення дії першого речення стає зрозумілий результат її, виражений у другому реченні» [Там само], напр.: *Та варто було залишитися на самоті, і ним опанувала оця ненормальна ідея-фікс...* (Л. Романчук). *Бачу свої руки, що тягнуться догори — варто їх випростати, і мама кинеється назустріч, простягне свої і вихопить з білого безгоміння коліски...* (Л. Голота). Можливі випадки незаповнення позиції сполучного засобу в другій предикативній частині, напр.: *Та варто було Стасові вийти за поріг моторошної від горя професорської оселі, він діставав мобільний* (Люко Дашвар). *Варто її лише добряче штовхнути — завалиться* (Люко Дашвар). *Але досить пройти дворами й завулками — скрізь зачалися спецназівці, сидять у закритих автобусах...* (Л. Костенко).

Виокремлений мовознавцями третій варіант — із підрядним сполучником **щоб** — ми не зараховуємо до частково фразеологізованих підрядно-сурядних речень, оскільки тут немає контамінації підрядності та сурядності. Проте такі конструкції марковані певним ступенем фразеологізації й синкретизмом умовно-наслідково-цільових відношень, оскільки загальна семантика цих речень така: відразу ж «після здійснення умови, зазначеної в першому реченні, досягається мета, передана в другому реченні, яка одночасно виражає і результат дії першого речення» або «для досягнення певної мети (й одночасно результату) необхідно виконати умову, зазначену в першому реченні» [Там само: 303], напр.: *У розкішній квартирі красивої пані з'явилася тремтяча від люті молода жінка, і варто було лише глянути їй в очі, щоб зрозуміти: вона зробить усе, щоби тут і духу Раїного не лишилося* (Люко Дашвар).

Не належать до частково фразеологізованих підрядно-сурядних складних речень й інші конструкції зі сполучником **щоб** разом із заперечною часткою **не**: *не проходить — щоб не, не минає — щоб не, не було — щоб не, немає — щоб не* та ін., напр.: *Дня не минало, щоб не випало приводу набратися під саму зав'язку* (Л. Романчук). *Не міг стриматися [Саїд], щоб не оглянути визивну гнучкість стрункої постави Любові Прохорівни* (І. Ле). *І не так уже відволікали його від основної роботи партійні клопоти, щоб тижнями не з'являтися у клініці* (Л. Романчук).

У науковій літературі маємо поодинокі зауваги про специфіку таких конструкцій. О.Є. Вержицький аналізує речення, побудовані за моделями *не було — щоб не, немає — щоб не*, серед складнопідрядних означальних, частини яких поєднані сполучником **щоб**, який і надає «означальному реченню характеру певного припущення, що заперечується в головному реченні» [Там само: 205].

Автори «Синтаксису сучасної української мови: Проблемні питання» описують такі конструкції серед складнопідрядних часу, зауважуючи, що вони «близькі до зразків зі сполученнями *не проходить, не минає* з родовим відмінком і сполучником **як**, але відрізняються виразним відтінком регулярної повторюваності, якого немає в конструкції зі сполучником **як**» [26: 541]. Л. М. Салміна кваліфікує ці синтаксичні

одиниці як різновид складних фразеологізованих речень, що виражають часові відношення [23: 56–58].

На нашу думку, фразеопобудови *не було ... щоб не, не минає ... щоб не, немає ... щоб не* та ін. не належать до підрядно-сурядних речень, оскільки тут немає контамінації підрядності та сурядності, а являють собою один із різновидів фразеологізованих складнопідрядних речень (часто із синкретичною семантикою).

Отже, у системі складного речення української мови наявні одиниці, яким властива структурна єдність компонентів фразеосхеми. Це — частково фразеологізовані складні речення підрядно-сурядного типу, виокремлені на підставі таких типологічних ознак: 1) відтворюваність у комунікативному процесі, зокрема заданість схеми побудови — наявність структурного ядра, що має властивість відтворюватися в будь-якому складному реченні моделі; 2) стійкість фразеопобудови, що виявляється в стабільності вживання переважно в текстах розмовного, художнього та публіцистичного стилів; у структурно-семантичній стійкості конструктивної основи речення (структурного ядра) та в певній лексичній і граматичній обмеженості його компонентного оточення, а також у синтаксичній стабільності конструкцій, яким притаманний фіксований порядок розташування частин у межах предикативних одиниць.

Складні речення підрядно-сурядного типу, для яких задана фразеопобудова, є частково фразеологізованими, оскільки сполучника їхньої другої предикативної частини може зазнавати варіювання. Вихідну парадигму становлять фразеопобудови зі сполучником **як**. Вони репрезентують опозицію «складнопідрядне / складносурядне речення», бо в них поєднані структурно-семантичні особливості обох різновидів складного речення: перша частина має темпоральне або умовне значення, а друга — невласне-єднальне несподіваності, раптовості, почасти ускладнене іншими відтінками (протиставлення, допустовості, результату тощо).

За семантичними особливостями та ступенем фразеологізації компонентів фразеосхеми частково фразеологізовані підрядно-сурядні складні речення об'єднуються в три різновиди: 1) темпоральні конструкції, побудовані за фразеосхемами *лише (лиш, лишень) — як (аж, коли, і), щойно — як (аж, коли, і), ледве — як (аж, коли, і), тільки-но — як (коли, аж, і), тільки що — як (аж, коли, і), тільки (й) — як (аж, коли, і), тільки ось — як (аж, коли, і), лиш тільки — як (і), уже (й) — як (аж, коли, і)*; 2) речення стверджувально-заперечної модальності з часовим значенням (часто ускладнені іншими відтінками), структурним ядром яких є: *не встиг — як (а, аж, коли), не пройшло й — як (а, аж, коли), не минуло — як (а, аж, коли), не схаменувся — як (аж, коли), не зогледівся (не зоглядівся) — як, незчувся — як, ще не — як (а, аж, коли), не — як; уже — як (коли, аж, а)*; 3) конструкції із семантикою зумовленості, побудовані за фразеосхемами *варто (варто лише, варто тільки) — як*

(і), досить (досить лише, досить тільки) — як (і). Для всіх різновидів характерна редукція позиції другого компонента фразеосполучникової та фразеосполучнослівно-сполучникової пари.

1. *Бабайцева В.В.* Явление переходности в грамматике русского языка / В.В. Бабайцева. — М. : Издательский дом «Дроффа», 2000. — 638 с.
2. Великий тлумачий словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. — К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. — 1440 с.
3. *Всеволодова М.В.* Принципы лингвистического описания синтаксических фразеологизмов: На материале синтаксических фразеологизмов со значением оценки / М.В. Всеволодова, Ен Лим Су. — М. : МАКС Пресс, 2002. — 164 с.
4. *Выхрыстюк М.И.* Сложноподчиненные предложения с соединительным элементом «як» в современном украинском литературном языке (дополнительные, обстоятельственные, взаимопридаточные предложения) : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук: 10.02.01 «Українська мова» / М.И. Выхрыстюк. — Львов, 1963. — 20 с.
5. *Глушкова Г.М.* Складносурядні речення фразеологізованої структури / Г.М. Глушкова // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць / [наук. ред. А.П. Загнітко]. — Донецьк : ДонНУ, 2000. — Вип. 6. — С. 8–14.
6. Грамматика современного русского литературного языка. — М. : Наука, 1970. — 767 с.
7. *Гречишников Р.М.* Семантика переходности в сложном фразеологизованном предложении / Р.М. Гречишников // Семантика переходности: сб. науч. трудов. — Л. : ЛГПИ, 1977. — С. 123–126.
8. *Жуков В.П.* Русская фразеология : [учеб. пособие]. — 2-е изд., испр. и доп. / В.П. Жуков, А.В. Жуков. — М. : Высшая школа, 2006. — 408 с.
9. *Загнітко А.* Теоретична граматика української мови: Синтаксис / Анатолій Загнітко. — Донецьк : ДонНУ, 2001. — 662 с.
10. *Ибрагимов С.М.* Сложные предложения фразеологизированной структуры в татарском языке / С.М. Ибрагимов // Языковые уровни и их взаимодействие. — Калинин, 1990. — С. 53–59.
11. *Иванченко О.* Складнопідрядні речення із фразеологізованою схемою будови в усному мовленні / О. Иванченко // Лінгвістичні студії : зб. наук. пр. / [відп. ред. Г.І. Мартинова]. — Черкаси : Брама-Україна, 2006. — С. 100–106.
12. *Кулик Б.М.* Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис / Б.М. Кулик. — К. : Рад. школа, 1961. — Ч. 2. — 287 с.
13. Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис / [за ред. Л.А. Булаховського]. — К., 1951. — Т. 2. — 407 с.
14. *Личук М.І.* Ступені фразеологізації речень : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / М.І. Личук. — К., 2001. — 16 с.
15. *Личук М.* Структура та семантика складних фразеологізованих речень моделі «не встиг — як» / Марія Личук // Теоретична і дидактична філологія : зб. наук. пр. — К. : Міленіум, 2007. — С. 198–204.
16. *Пешковский А.М.* Русский синтаксис в научном освещении / А.М. Пешковский. — М. : Учпедгиз, 1956. — 511 с.
17. *Покусаенко В.К.* К вопросу о месте бессоюзных предложений в системе сложных / В.К. Покусаенко // Вопросы синтаксиса русского языка. — Ростов-на-Дону, 1971. — С. 172–184.
18. *Ройзензон Л.И.* К изучению природы сложных предложений: (о фразеологизации сложных временных конструкций) / Л.И. Ройзензон // Труды Узбекского ун-та. Новая серия. — Самарканд : Изд-во Узбек. ун-та, 1956. — Вып. 62. — С. 83–117.
19. Русская грамматика: в 2-х т. / [под ред. Н.Ю. Шведовой]. — М. : Наука, 1980. — Т. 2. Синтаксис. — 710 с.
20. *Салмина Л.М.* Временные фразеологизированные структуры с компонентом *не* / Л.М. Салмина // Синтаксические связи, строение формантов и семантические отношения в сложном предложении / [отв. ред. Г.П. Уханов]. — Калинин, 1985. — С. 54–60.

21. Салмина Л.М. Прагматические потенции фразеомоделей «не прошло + темпоральная лексема, как» / Л.М. Салмина // Языковые уровни и их взаимодействие. — Казань, 1990. — С. 53–59.
22. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / Олена Селіванова. — Полтава : Довкілля-К, 2006. — 716 с.
23. Синтаксис сложного предложения (Устойчивые структуры русского языка) : [учебное пособие]. — Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1985. — 133 с.
24. Ситар Г.В. Структурні й семантичні типи синтаксичних фразеологізмів в українській мові / Г.В. Ситар // Мовознавчий вісник : зб. наук. пр. [відп. ред. Г.І. Мартинова]. — Черкаси, 2011. — С. 178–181.
25. Ситар Г. Фразеологізованореченнєвий потенціал частки оце в українській мові / Ганна Ситар // Наукові записки. — Серія : Філологічні науки (мовознавство). — Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. — Вип. 100. — С. 356–360.
26. Слинко І.І. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання / І.І. Слинко, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. — К. : Вища шк., 1994. — 630 с.
27. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / [за ред. А.П. Грищенка]. — К. : Вища школа, 1997. — 493 с.
28. Українська мова / В.О. Горпинич, В.Д. Горяний, І.Я. Журба, І.Й. Тараненко [за ред. В.О. Горпинича]; 2-ге вид., перероб. і доп]. — К. : Вища шк., 1988. — Ч. 2. — 224 с.
29. Харитончик З.А. Лексикология английского языка / З.А. Харитончик. — Минск : Высшая школа, 1992. — 229 с.
30. Чередниченко І.Г. Складнопідрядні речення у сучасній українській мові : [спекурс для студентів філологічних факультетів] / І.Г. Чередниченко. — Чернівці, 1959. — 134 с.
31. Черемисина М.И. Очерки по теории сложного предложения / М.И. Черемисина, Т.А. Колосова. — Новосибирск : Наука, 1987. — 197 с.
32. Шевчук С.В. Семантико-синтаксическая структура сложноподчиненных предложений с придаточными временными в украинской народной сказке : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : 10.02.01 «Украинский язык» / С.В. Шевчук. — К., 1990. — 18 с.
33. Шульжук Н. Фразеологізовані утворення у структурі складного речення діалогічного мовлення / Наталія Шульжук // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць / [наук. ред. А.П. Загнітко]. — Донецьк : ДонНУ, 2000. — Вип. 6. — С. 20–23.

Стаття надійшла 03.01.2013

Liudmyla Shytyk

Cherkasy

PARTLY PHRASEOLOGIZED COMPOSITE SENTENCES OF COMPLEX AND COMPOUND TYPE IN THE UKRAINIAN LANGUAGE

The article is dedicated to the research of structural and semantic features of partly phraseologized composite sentences of complex and compound type in Ukrainian. Principles of their selection within the limits of complex and compound composite sentences are substantiated, the volume of phraseocompositions is specified, their qualifying descriptions are given, functional status of communication means of predicative parts is found out.

Key words: phraseopatterns, syncretism, transition, contamination, phraseologized sentences, complex and compound composite sentences, contaminative constructions, reciprocal compound sentences.